

منابع اولیه تاریخی درباره امام حسین (ع) و عاشورا

محمد نوری

۱.

یکی از راه‌های اطمینان به صحت یک گزارش تاریخی، نزدیکی زمانی آن گزارش به رخداد است. دوری زمانی و دخالت حلقه‌های واسطه در نقل هر واقعه، مجموعه‌ای از ذهنیت‌های غیر واقعی، دروغ‌ها و تحریف‌ها را در گزارش وارد می‌کند. البته این به شرطی است که عناصر دیگر مانند راستگویی گزارشگر وجود داشته باشد.

واقعیت مهم دیگری را که نباید از نظر دور داشت، عدم عینیت تام و عدم مطلقیت تاریخ‌نگاری‌هاست. تاریخ‌نگاری تابع ذهنیت و روان و شخصیت مورخ و اسناد است. مادام که نسبییت این دو عامل اجتناب‌ناپذیر باشد، نیل به عینیت مطلق برای مورخ هم غیر ممکن است^۱. از این‌رو در گزارشگری تاریخی، نوعی ذهن‌گرایی یا داوری مورخ مدخلیت دارد^۲. از این‌رو در گزارشگری از حادثه کربلا، همانند هر رخداد تاریخی دیگر نباید انتظار داشت که همه گزارش‌های تاریخی، بیانگر و شرح‌دهنده عینی رخدادها به وقوع پیوسته باشند؛ اما باید توقع داشت که گزارش‌ها هرچه بیشتر، با واقع انطباق داشته باشند. به عبارت دیگر منطق حاکم بر تبیین و توصیف تاریخ کاملاً با ضوابط و روش علوم طبیعی تفاوت دارد^۳.

البته نکته مزبور به ملاک‌های روان‌شناختی گزارشگری تاریخی مربوط است؛ اما ملاک تقرب تاریخی و عصری، راه دیگری برای اثبات اتقان اخبار گذشته است. در این مقاله به این ملاک، یعنی تقرب تاریخی و عصری، توجه می‌شود نه ملاک‌های روان‌شناختی و حتی جامعه‌شناختی.

بسط تاریخی هر حادثه و همبستگی دو متغیر «اتقان بیشتر تحلیل‌های تاریخی» و «گذشت یک دوره تاریخی از واقعه مربوط» هم اهمیت دارد؛ بلکه در گزارش‌های توصیفی و نقلی یکی از

متغیرهای مهم، قرب زمانی گزارشگر است. ولی در گزارش‌های تحلیلی یکی از شرط‌ها، بسط تاریخی و روشن شدن ابعاد و لوازم آن حادثه در گذار زمان است.

در مورد حادثه عاشورا هم دو گونه چشم انداز و دو نوع نوشته وجود دارد: نوشته‌های گزارشی نقلی و نوشته‌های تحلیلی. در نوع اول، به منظور یافتن گزارش‌های درست و واقعی، باید به سراغ منابعی رفت که قدمت بیشتری دارند و آن منابع را هم با روش‌های نقد متون تاریخی، ارزیابی نمود، سپس آنها را مورد استناد قرار داد.

از سوی دیگر، خمیر مایه و جوهره نوشته‌های تحلیلی تاریخی، وقایع نگاری‌های گزارشی و نقلی است. در واقع بدون این اطلاعات نمی‌توان به تحلیل پرداخت. از این رو اتقان و صحت نقل‌ها و خبرها، اهمیت زیرساختی در تحلیل‌های تاریخی دارد.

از منظر تحریف شناسی عاشورا هم شناسایی قدمت منابع تاریخی اهمیت دارد؛ چرا که تحریف‌هایی که در تحلیل‌ها یا در گزارش‌های منقول رخ نه کرده است، هر دو نوع، همیشه از سر تقصیر و از روی عمد و به دست افراد مغرض انجام نشده است بلکه خطاهایی بوده که افراد معتقد، در اسناد و مدارک تاریخی و یا در تحلیل‌ها وارد می‌کرده‌اند.^۴ بسیاری از این گونه تحریفات را میرزا حسین نوری در کتاب *لؤلؤ و مرجان* برملا کرده است.

یکی از راه‌های یافتن موارد خطا و نادرستی در گزارش‌ها، تطبیق آن گزارش‌ها با مکتوبات اولیه عاشوراست. از این طریق به بسیاری از تحریفات پی خواهیم برد. بسیاری از منتقدان منابع عاشورایی، این شیوه را اجرا کرده‌اند.

نکته دیگر آن که به منظور یافتن موارد خطا و اشتباه یا غرض‌ورزی در منابع اولیه قیام امام حسین(ع)، تاکنون از شیوه‌ها و ابزارهای نو استفاده نشده است. یکی از این شیوه‌ها، مقایسه مطالب این منابع با یکدیگر و به عبارت دیگر به کارگیری روش ارزیابی تطبیقی مدارک علمی است. محمد باقر محمودی با همین نگاه و به کارگیری همین شیوه، کتاب *عبرات المصطفین فی المقتل الحسین المأخوذ من أقدم المصادر التاريخية الإسلامية* را تألیف کرد.^۵ ایشان مطالب منابع کهن مانند تاریخ طبری، الطبقات الكبرى ابن سعد، الأخبار الطوال دینوری، أنساب الأشراف بلاذری و مقتل ابی مخنف موجود در تاریخ طبری را در کنار هم آورده است.

۲.

گاهی کتاب‌ها و مقالات درباره امام حسین(ع) را بیشتر از هر شخصیت دیگر و آن را هزاران اثر و حتی غیر قابل سرشماری دانسته‌اند.^۶ این تألیفات، جنبه علمی فرهنگ عاشورایی را تشکیل می‌دهد. در کنار ادبیات عمومی مردم شیعه که مشتمل بر مقوله‌هایی مانند عزاداری، نوحه سرایی و تعزیه است، ادبیات علمی عاشورا به مراتب مهم‌تر است؛ زیرا همواره دانشمندان و نخبگان، زیرساخت‌های فکری و بنیادهای اندیشه‌های عمومی مردم را با وقایع‌نگاری‌ها و تحلیل‌های علمی

سامان داده‌اند. شگفتی و تأسف وقتی است که رگه‌هایی از جمود و عدم صداقت و تعهد در این قشر رخنه یابد و فرهنگ علمی عاشورا را با دروغ پردازی و تحریف از درون نابود گرداند.

شخصیت‌هایی همچون میرزا حسین نوری، مرتضی مطهری و محمد مهدی شمس‌الدین در صدد اصلاح و پالایش ادبیات علمی عاشورا بوده‌اند و اوقات گرانبهایی را به تفحص و نگارش در این باره گذرانده‌اند.

گاهی دشمن امام حسین(ع) را منحصر به یزید بن معاویه نمی‌دانند. یزید به قتل جسمی امام اقدام کرد و بسیاری از حاکمان جور در تاریخ به امحای آثار معنوی و فرهنگی حادثه عاشورا پرداختند. یکی از کارهای آنها از بین بردن کتاب‌ها و فرهنگ مکتوب عاشورا بود.^۷ از این‌رو فرهنگ علمی عاشورا از دو ناحیه ضربه دید: یکی زورمدارانی که این فرهنگ را سد و مانع نیات و مقاصد خود می‌دانسته‌اند و دوم خودی‌هایی که ندانسته و از سر ارادت به دروغ‌سازی پرداخته‌اند.

باید گفت در برخی موارد، نوع دیگری از اجحاف در حق عاشورا روا داشته شده است و آن از سوی حاکمان مسلمانی بوده که برای رسیدن به اهداف خود از عاشورا بهره‌برداری سیاسی کرده‌اند یا آموزه‌های کربلا را وسیله‌ای برای تحکیم سلطه خود پنداشته‌اند. این در حالی است که جامعه تشیع و بسیاری از مسلمانان دیگر، سالانه، امکانات و هزینه‌های زیادی در راه معرفی امام حسین(ع) و عاشورا می‌پردازند. فرهنگ شیعیان با مسائل عاشورا عجین گشته و حیات معنوی و فکری آنان وابسته و در گرو این مسائل است. چرا که این حادثه را مهمترین رخداد در تاریخ اسلام می‌دانند. از این‌رو، درایت و عقل هر نخبه‌ای اقتضا می‌کند به ابهام‌زدایی یا تحریف‌زدایی بپردازد.

۳.

عاشورا نگاری همواره دارای یک قالب و مبتنی بر یک مجموعه از تحلیل‌های مشابه نبوده است. منابع عاشورایی را می‌توان به دسته‌های مختلف رده‌بندی کرد و نیز بر اساس دوره‌های مختلف، قابل طبقه‌بندی است.

یکی از نقطه‌های عطف در عاشورا نگاری، *روضه الشهداء* نوشته ملا حسین واعظ کاشفی (۹۱۰ ق) است. راجع به مذهب کاشفی، یعنی شیعه یا حنفی یا شافعی بودن او، اظهار نظرهای مختلف ابراز شده است.^۸ با روی کار آمدن صفویان (۹۰۷ - ۱۱۴۸ ق) سبک *روضه الشهداء* گسترش و رواج بیشتر یافت. این سبک عاشورا نگاری بعدها هم علی‌رغم نقدهایی نظیر نقدهای میرزا حسین نوری رواج روزافزونی یافت.^۹

در سده هفتم قمری کتاب *المهلوف علی قتلی الطفوف* را علی بن موسی بن طاووس (۶۶۴ ع) نوشت. این اثر مایه و پایه بسیاری از پژوهش‌های بعدی گردید. در واقع، *المهلوف* مرز بین مقتل نگاری‌های سده‌های دوم تا هفتم و عاشورا نگاری‌های سده‌های هشتم تا کنون است. به عبارت

دیگر سند و مدرک کارهای بعدی گردید. اما ابن طاووس از کدامین منابع بهره گرفت و تا عصر او چه کتاب‌هایی در این زمینه عرضه شده بود؟

این مقاله به بررسی عاشورا نگاری‌ها تا دوره ابن طاووس می‌پردازد تا بلکه با معرفی منابع اولیه عاشورا پژوهی، توجه اهل فن را به تحولات این منابع جلب نماید. در این مقاله فقط منابع مستقل درباره عاشورا و حسین بن علی(ع)، نه مطالب ضمن آثار دیگر، معرفی می‌شود. نیز کتاب‌هایی که از کتاب‌های تاریخ عمومی اسلام استخراج شده‌اند و نیز تنها منابع با سبک تاریخی نه اسلوب و ساختار روایی معرفی می‌شوند.

این منابع به سه دسته تقسیم می‌شوند: منابع مفقود و به دست ما نرسیده، منابع موجود و منتشر شده و آثاری که در ضمن تاریخ نگاری‌های عمومی آمده است.

۴.

الف: آثاری که به دست ما نرسیده‌اند یا ندیده‌ایم:

این آثار بر اساس سال درگذشت نویسنده مرتب شده است:

۱. مقتل الحسين(ع)، نوشته ابوالقاسم اصبع بن نباته مجاشعی تمیمی حنظلی (سده اول قمری).^{۱۱}

شیخ طوسی (- ۴۶۰ق)، ابن ندیم (- ۳۸۰ق) و آقا بزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ش) از آن خبر داده‌اند.

نویسنده از یاران امام علی(ع) و راوی برخی از روایات ایشان نیز بود. او پس از شهادت امام، عمر طولانی داشت. بعضی این اثر را اولین گزارش مقتل نگارانه درباره امام حسین(ع) و عاشورا دانسته‌اند.^{۱۲}

۲. مقتل ابي عبد الله الحسين(ع)، نوشته جابر بن یزید جعفی (- ۱۲۸ق).
نجاشی و آقا بزرگ از آن یاد کرده‌اند^{۱۳} و او را از اصحاب خاص امام باقر(ع) و امام صادق(ع) دانسته‌اند.^{۱۴}

۳. مقتل الحسين(ع)، عمار دهنی (- ۱۳۳ق).

از منابع تاریخ طبری در حوادث مربوط به سال ۶۱ است.

۴. مقتل ابي عبدالله الحسين(ع)، نوشته عبد العزيز بن یحیی بن احمد جلودی (سده دوم قمری).

نویسنده از یاران امام صادق(ع) (۸۰ - ۱۴۸ق) بود. شیخ طوسی او را شیعه امامی می‌داند، ولی چنین کتابی از او سراغ ندارد.^{۱۵} آقا بزرگ به نقل از رجال نجاشی از این اثر یاد کرده است.^{۱۶}

۵. مقتل الحسين بن علی(ع)، نوشته ابواسحاق ابراهیم بن اسحاق احمري نهاوندی.

طوسی و آقابزرگ تهرانی از او نام برده‌اند ولی از تاریخ تولد یا وفات نویسنده یادی نکرده‌اند.^{۱۶} اما با قرائن به دست می‌آید در نیمه اول سده دوم زنده بوده است.^{۱۷} طوسی او را در نقل روایات ضعیف می‌داند و متهم در دینداری می‌کند.^{۱۸}

۶. مقتل الحسين(ع)، هشام بن محمد بن سائب بن بشر کلبی (- ۲۰۵ق).
وی شیعه^{۱۹} بوده و نجاشی در کتاب رجالش (شماره ۱۱۶۶) از این کتاب خبر داده است. گاهی او را در کنار ابومخنف، راویان اصلی کربلا دانسته‌اند.^{۲۰}

۷. مقتل ابي عبد الله الحسين(ع)، محمد بن عمر واقدی مدنی بغدادی (۱۳۰ - ۲۰۷ق).
فهرست ابن ندیم از این اثر یاد کرده و او را شیعه‌ای با اعتقادات نیکو دانسته است.^{۲۱} سزگین نسبتاً به تفصیل به زندگی‌نامه، آثار و منابع درباره او پرداخته است.^{۲۲} سزگین معتقد است، ابن حجر در الإصابة از این اثر بهره برده است.^{۲۳}

۸. مقتل ابي عبدالله الحسين(ع)، ابو عبیده معمر بن المثنی التیمی (- ۲۱۰ق).^{۲۴}
ابن طاووس، برخی گزارش‌ها را در لیهوف از او برگرفته است. آقا بزرگ نیز از آن یاد کرده است.^{۲۵}

۹. مقتل الحسين(ع)، نوشته ابوالفضل (ابوالفضل) نصر بن مزاحم منقری عطار (- ۲۱۲ق).
ابن ندیم، شیخ طوسی و نجاشی از آن یاد کرده‌اند.^{۲۶} آقا بزرگ تهرانی هم از نجاشی نقل کرده است.^{۲۷} ابن ندیم او را از نظر علم رجال، هم طبقه‌ای مخنف می‌داند.^{۲۸}

۱۰. السيرة في مقتل الحسين(ع)، نوشته ابوالحسن علی بن محمد مدائنی، (- ۲۲۴ق).
مدائنی کتاب‌های زیادی در تاریخ به ویژه سیره شخصیت‌ها نوشت. وی سنی مذهب بوده است و کتاب‌های او را به نیکویی ستوده‌اند.^{۲۹}

۱۱. مقتل الحسين(ع)، نوشته عبدالله بن احمد (یا محمد) بن ابی‌دنیا (- ۲۸۱ق).
شیخ طوسی مذهب او را تسنن می‌داند. شرح حال مختصری از او در کتاب سیر اعلام النبلاء آمده است.^{۳۰}

۱۲. مقتل ابي عبد الله الحسين(ع)، نوشته ابواسحاق ابراهیم ثقفی (- ۲۸۳ق).
ابن ندیم و آقا بزرگ تهرانی^{۳۱} از آن یاد کرده‌است. آقا بزرگ زندگی‌نامه مختصرش را در المصنفی ارائه کرده است.^{۳۲} ابن ندیم او را با صفت ثقة العلماء المصنفین ستوده است.

۱۳. الحسين بن علی(ع)، نوشته ابوعبدالله محمد بن زکریا بن مقلد دینار غلابی (- ۳۹۸ق).
ابن ندیم او را به صداقت و اتقان ستوده است و کتاب‌های تاریخی زیادی به او نسبت می‌دهد.^{۳۳} غلابی از شیعیان بصره بود.

۱۴. أخبار الحسن والحسين(ع)، نوشته ابوحارث اسد بن محدودیه بن معبد الوریثی الفسفی (- ۳۱۵ق).

حیدری قاسمی این اثر را فهرست کرده ولی هیچ‌گونه اطلاعاتی نداده و حتی منبع و مستند خود را ذکر نکرده است.^{۳۳}

۱۵. *مقتل الحسین (ع)*، عبدالله بن محمد بغوی (- ۳۱۷ق).

حسون این اثر را با استناد به *كشف الظنون*، آورده است. عبارت *كشف الظنون* این‌گونه است: *مقتل الإمام الحسین ترکی منظوم لمحمود بن عثمان المعروف باللامعی المتوفی سنة ۹۳۸ و لابن القاسم البغوی*.^{۳۵}

۱۶. *أخبار فاطمة والحسن والحسين رضي الله عنهم*، نوشته ابواسحاق ابی‌اکبر محمد بن احمد کاتب بغدادی (- ۳۲۵ق).

حیدری قاسمی این کتاب را نیز فهرست کرده ولی هیچ‌گونه اطلاعاتی ارائه و حتی منبع و مستند خود را ذکر نکرده است.^{۳۴}

۱۷. *مقتل الحسين بن علي (ع)*، نوشته عمر بن حسن بن علی بن مالک شیبانی معروف به اسنانی یا اشنانی (- ۳۳۹ق).

کحاله اطلاعات مختصری از او ارائه کرده است.^{۳۷}

۱۸. *مقتل الحسين بن علي (ع)*، ابو جعفر بن علی معروف به ابن بابویه قمی و شیخ صدوق (۳۱۱ - ۳۸۱ق).

شیخ طوسی از این کتاب یاد کرده است. بعدها آقا بزرگ تهرانی به تبع او، این کتاب را معرفی کرد.^{۳۸}

۱۹. *مقتل ابی عبدالله الحسین (ع)*، نوشته محمد بن علی بن فضل بن تمام بن سکین (سده چهارم قمری).

نچاشی او را دارای اعتقادی صحیح و نویسنده‌ای توانا می‌دانست.^{۳۹}

۲۰. *مقتل الحسین بن علی (ع)*، نوشته ابوزید عماره بن زید خیوانی همدانی (- ۴۵۰ق). آقا بزرگ غیر از *مقتل*، برای او کتاب *المغازی* را نام می‌برد. وی اطلاعات خود را از نچاشی گرفته است.^{۴۰}

۲۱. *مقتل الحسین (ع)*، نوشته ابو جعفر محمد بن یحیی طیار قمی (- پیش از ۴۵۰ق). از بزرگان شیعه و راوی احادیث بسیاری بوده است.^{۴۱}

۲۲. *مقتل الحسین بن علی (ع)*، نوشته ابوالحسین الشافعی (- پیش از ۴۵۰ق).

فقط اطلاعات مختصری را نچاشی آورده و آقا بزرگ هم از او برگرفته است.^{۴۲}

۲۳. *مقتل الحسین (ع)*، نوشته ابوالفضل سلمه بن الخطاب براوستانی ازدورقانی (- پیش از ۴۶۰ق).

شیخ طوسی و آقا بزرگ به سال تولد و وفات وی اشاره ندارند.^{۴۳}

۲۴. *مقتل اَبی عبد الله الحسین(ع)*، نوشته محمد بن حسن طوسی معروف به شیخ الطائفه (۳۸۵ - ۴۶۰ ق.).

شیخ طوسی عنوان اثر را در لابه‌لای معرفی آثارش آورده است. آقا بزرگ هم از آن یاد کرده است.^{۴۳}

۲۵. *مقتل اَبی عبد الله الحسین(ع)*، نوشته محمد بن احمد بن یحیی اشعری قمی معروف به دبه شیبیب.

شیخ طوسی به زندگی‌نامه وی پرداخته ولی به این اثر اشاره‌ای ندارد.^{۴۵} آقا بزرگ و نجاشی از این اثر یاد کرده‌اند.^{۴۶} هر سه اثر از تاریخ تولد و وفات وی چیزی نگفته‌اند. زندگی او به یقین، پیش از شیخ طوسی یا لااقل، معاصر او یعنی سده پنجم قمری است.

۲۶. *مقتل الحسین(ع)*، نوشته نجم الدین محمد بن امیرک ابن ابی‌الفضل جعفری قوسینی. آقا بزرگ اطلاعات درباره او را از فهرست منتجب الدین برگرفته است. منتجب الدین در یک سطر فقط نام و عنوان کتابش را معرفی کرده و تاریخ تولد و وفات وی را نیاورده است.^{۴۷} ولی پیش از منتجب الدین می‌زیسته و از بزرگان سده پنجم بوده است.

۲۷. *المقتل*، نوشته ابن شهر آشوب (محمد بن علی)، (۴۸۸ - ۵۸۸ ق.). آقا بزرگ آن را معرفی کرده است.^{۴۸}

۲۸. *مقتل الحسین(ع)*، نوشته ابوالقاسم محمود بن مبارک واسطی (۵۹۲- ق.). حسون اطلاعات آن را از *ایضاح المکنون* آورده است.^{۴۹}

ب: آثار موجود و منتشر شده

ابتدا آثار مستقل و آن‌گاه آثاری که از کتاب‌های دیگر استخراج شده معرفی می‌شوند:

۱. *مقتل الحسین(ع)*^{۵۰}، لوط بن یحیی بن سعید بن مخنف معروف به ابومخنف (۹۰-۱۵۷ ق.). ابومخنف را شیعه امامیه^{۵۱} و راوی اصلی کربلا^{۵۲} دانسته‌اند، ولی اصل این کتاب به دست ما نرسیده و آنچه منسوب به ابومخنف چاپ شده، مجهول است.^{۵۳} البته گزارشی از آن در *تاریخ طبری* آمده است. مراجعه به کتاب *الأمم و الملوک طبری* نشان می‌دهد کتاب *مقتل الحسین* نزد طبری بوده است، چون بدون واسطه از آن نقل کرده است. البته گاهی از وساطت هشام بن محمد بن سائب کلبی نام می‌برد.^{۵۴}

این کتاب چاپ‌های مختلف دارد: برای اولین بار در بمبئی، ۱۳۲۶ قمری چاپ سنگی شد. نیز در *بحار الأنوار* مجلسی (چاپ قدیم در سال ۱۲۸۷ ق) آمده است. حسن غفاری که این اثر را تصحیح و چاپ کرد درباره انگیزه خود می‌نویسد: چاپ موجود که با نام *مقتل اَبی مخنف* است، با گزارش طبری و دیگر گزارش‌های دیگر منابع تعارض دارد؛ به طوری که

یقین پیدا می‌شود که این چاپ، تمام کتاب ابی مخنف نیست و اشتباهاتی در آن هست. البته ایشان مشخصات آن چاپ را بیان نمی‌کند.

بعضی از پژوهشگران معاصر، گزارش طبری را تحریر یافته و بازسازی شده *مقتل ابن مخنف* می‌دانند. البته بازسازی‌ای که رنگ و صیغه اهل سنت گرفته است.^{۵۵}

این داوری در واقع به گونه‌ای نقد کار خود حسن غفاری هم هست. البته نباید فراموش کرد که غفاری حواشی ناقدانه و توضیح مفصلی بر مطالب *مقتل* دارد.

داوری *النریعه* این است که پاره‌ای اشتباهات در این کتاب وجود دارد.^{۵۶} داوری برخی دیگر این است که این کتاب قطعاً از ابی مخنف نیست بلکه از نویسنده یا نویسندگان بعد از او مانند سید ابن طاووس است.^{۵۷}

چاپ‌های دیگر این کتاب عبارتند از:

مقتل الحسین (ع)، نجف اشرف، بی‌نا، ۱۳۷۳ ق.

مقتل الحسین (ع) و مصرع اهل بینه و اصحابه فی کربلا، تهران، اعلامی، ۱۳۶۶.

وقعة الطف، تحقیق محمد هادی یوسفی غروی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۶۷، ۲۸۰ ص.

این کتاب چند ترجمه به فارسی دارد: ترجمه محمد طاهر موسوی دزفولی با عنوان *مفتاح البکاء و الحزن و الأسف علی شهید الطف*، چاپ سنگی، ۱۳۲۲ ق؛ ترجمه سیف الدین بن محمد تقی محلاتی با نام *کنز الأسف علی شهید الطف*، فهرست *دانشگاه تهران*، ج ۷، ص ۷۱۰؛ ترجمه محمد باقر انصاری و محمد صادق انصاری، با عنوان *اولین تاریخ کربلا*، قم، دارالکتاب، ۱۳۶۴، چاپ دوم: ۱۳۶۸. و استفلاذ آن را به آلمانی ترجمه کرد.^{۵۸}

۲. *تسمیة من قتل مع الحسین بن علی (ع)*، نوشته فضیل بن زبیر بن عمر بن درهم رسانی اسدی کوفی (نیمه اول سده دوم قمری).

رسانی به اختصار به معرفی شهدای کربلا از جمله حسین بن علی (ع) پرداخته است. نویسنده از اصحاب امام صادق (ع) و امام باقر (ع) بوده است. منابع درباره وی را محمد رضا جلالی حسینی آورده است.^{۵۹} این کتاب توسط عبدالرحیم عقیقی بخشایشی ترجمه شده و در مجموعه *سه مقتل گویا* آمده است.^{۶۰}

۳. *تخمیس مقصورة ابن کربد الأزدی*، محمد بن حسن بن درید ازدی (۲۳۳-۳۲۱ ق/ ۸۲۷-۹۳۳ م).^{۶۱} این درید از ادیبان و شاعران صاحب نام عصر خود بود. او در این قصیده که نامش را مقصورة نهاد، زندگی حسین بن علی (ع) و مصایب او را به ۲۵۳ بیت شعر درآورده است. شرح‌های فراوانی بر آن نوشته‌اند که در مقدمه همین چاپ معرفی شده است. هوتسما مقصورة را به لاتین ترجمه کرد و در ۱۷۷۳ م به چاپ رساند.

این اثر را چندین نفر در زمان‌های مختلف تخمیس^{۶۲} کرده‌اند. اثر حاضر تخمیس موفق الدین انصاری (- ۶۷۷ق) است که آن را عبدالصاحب عمران دجیلی تصحیح و همراه با توضیحات فراوان در پاورقی، چاپ کرده است.

۴. *مقتل الحسین بن علی بن ابی طالب(ع)*^{۶۳}، سلیمان بن احمد بن ایوب بن مطیر لخمی شامی طبرانی معروف به امام طبرانی (۲۶۰ - ۳۶۰ق).

نویسنده از دانشمندان اهل سنت و نویسنده دو کتاب مهم *المعجم الکبیر و المعجم الأوسط* است. طبرانی ۱۴۸ روایت از طریق سلسله سندهای معتبر در اهل سنت را، که همگی مربوط به حسین بن علی(ع) و شهادت اوست، گردآورده و تدوین کرده است. ناشر در مقدمه می‌نویسد: این اثر قبلاً در عراق منتشر شد و دارای اغلاط و تحریفاتی بود؛ اما چاپ حاضر مصحح و منقح است. این اثر در قالب تاریخ نگاری روایی ارائه شده است. ابن مسنده زندگی‌نامه کاملی از او در پایان *المعجم الکبیر* ارائه کرده است.

۵. *نور العین فی مشهد الحسین(ع)*، نوشته ابراهیم بن محمد اسفراینی مشهور به ابواسحاق اسفراینی و استاد، و ملقب به رکن الدین شافعی (- ۴۱۸ق)

این اثر چاپ‌های متعدد دارد: اولین بار در چاپخانه شرق در مصر، سال ۱۲۹۸ قمری و بعد از آن در چاپخانه عبدالرزاق در مصر، ۱۳۰۳ قمری چاپ شد. آخرین چاپی که به دست ما رسیده است دارای این مشخصات بود: قاهره، دار إحياء الكتب العربية، ۱۳۶۶ ق.

۶. *فضل زیارة الحسین علیه السلام*، نوشته محمد بن علی بن الحسن علوی (۳۶۷ - ۴۴۵ق). این اثر که تنها یک نسخه آن در دسترس است، به کوشش سید احمد حسینی معروف به ابو عبدالله شجری منتشر شد^{۶۴}.

این کتاب مجموعه‌ای از نود روایت در باره حوادث تاریخی و فضیلت زیارت سید الشهداء و عزاداری و گریه بر مصایب آن حضرت است. این روایات با سندهای متصل از مؤلف به ائمه و پیامبر اسلام (ص) می‌رسد و مبوّب نیست.

نسخه مورد اعتماد مصحح احتمالاً مربوط به سده هفتم قمری است. به نظر مصحح، نسخه دارای تحریفات و کلمات مبهم و مجهول است. در وسط سطرها، برخی عبارات از بین رفته است.

نویسنده از نوادگان امام حسن(ع) و پدرش ابن حمید الرحمن از محدثین کوفه بود.

۷. *مقتل الحسین(ع)*، نوشته موفق بن احمد اخطب خوارزم معروف به خوارزمی (- ۵۶۸ق).

این اثر را آقای محمد سماوی تصحیح و منتشر کرد^{۶۵}.

۸. *مثیر الأحران و منیر سبیل الأشجان*، نوشته نجم الدین جعفر بن نجیب الدین محمد معروف به ابن نما حلی (- ۶۴۵ق).

به صورت چاپ سنگی در تهران در ۱۳۱۸ قمری همراه قرة العین فی اخذ ثار الحسین(ع) چاپ شده است. در نجف اشرف، المطبعة الحیدریة، ۱۳۶۹ قمری نیز مستقلاً چاپ شد. ضمیمه جلد دهم بحار الانوار (چاپ قدیم) نیز آمده است.

۹. در السمط فی خبر السبط، نوشته محمد بن ابی بکر مشهور به ابن ابار بلنسی (۵۹۵ - ۶۵۸ ق)^{۶۶}. نویسنده مربوط به غرب جهان اسلام و از دانشمندان بلنسیه است و غیر از ابن ابار خولانی شاعر اشبیلی است. داوری برخی از مورخان این است که آموزه‌هایی از تشیع مانند توضیح آل البیت و مدح آنها و ضدیت با امویان در آن یافت می‌شود و به قولی بوی شیعیگری می‌دهد. ولی نظر مصححان کتاب این است که ابن ابار سنی به ضوابط سنی‌گری بوده است.^{۶۷} آرای ویژه شیعه مانند عصمت و امامت در این کتاب نیست.

همان‌گونه که مصححان در مقدمه تذکر داده‌اند، عنوان کتاب غلط انداز است و تداعی می‌کند که این اثر فقط درباره حسین بن علی(ع) است درجالی که درباره ناگواری‌های زندگانی امام علی(ع)، حسن(ع) و حسین(ع) است. البته بیشتر حجم کتاب درباره امام حسین(ع) است.

۱۰. الملهوف علی قتلی الطفوف، نوشته علی بن موسی بن جعفر بن طاووس (۵۹۸ - ۶۶۴ ق). این اثر یکی از آثار بسیار مهم در عاشورا پژوهی است و می‌توان آن را نقطه عطف در عاشورا نگاری دانست. عنوان‌های این اثر در نسخه‌های خطی متفاوت است؛ گاهی اللهوف و گاهی الملهوف و حتی المسالک فی مقتل الحسین(ع) نامیده شده است.^{۶۸}

نویسنده در مقدمه انگیزه خود را تدوین کتابی برای زوار کربلا می‌داند که همراه خود داشته باشند و به اختصار همه وقایع را داشته باشد.^{۶۹} میرزا حسین نوری سه اشکال عمده بر این کتاب دارد: ۱- مأخذ و اسناد مطالب را معرفی نکرده است؛ ۲- با عجله نگاشته و از این رو اتقان و استحکام لازم را ندارد؛ ۳- اخباری کذب مانند رسیدن اهل بیت در اربعین به کربلا را آورده است.^{۷۰}

این کتاب چاپ‌های مختلف دارد که به برخی از آنها اشاره می‌شود:^{۷۱}
 در جلد دهم چاپ قدیم بحار الانوار آمده است. پس از آن در تهران، ۱۲۷۱ قمری چاپ شد. بعد از آن در سال‌های ۱۲۸۷ تا ۱۴۱۸ قمری بارها در ایران، لبنان، عراق و هند چاپ شده است. بیش از چهار ترجمه فارسی دارد.^{۷۲} اولین ترجمه فارسی از محمد طاهر میرزا بن محمد باقر موسوی در ۱۳۲۱ قمری در تهران منتشر شد. حداقل یک ترجمه اردو از آن سراغ داریم که سید محمد حسین بن سید حسین بخش گانوی (۱۲۸۳ - ۱۳۶۲ ق) انجام داده است.^{۷۳} ولیری در دائرة المعارف اسلام چاپ لندن در مقاله حسین بن علی(ع)، وستفالد را مترجم آلمانی این کتاب می‌داند.^{۷۴}

ج: آثاری که در ضمن تاریخ نگاری‌های عمومی آمده است:

کسانی همچون طبری، ابن اثیر، ذهبی در کتاب‌های مفصل خود، بخشی را به حادثه کربلا اختصاص داده‌اند. گاهی این بخش‌ها به صورت کتاب مستقلی چاپ شده است. هر دو دسته را تا نیمه اول سده هفتم (عصر نگارش الملهوف ابن طاووس) در این‌جا معرفی و ارزیابی می‌کنیم:

۱. ترجمه الحسين(ع) و مقتله، نوشته محمد بن سعد مشهور به ابن سعد (۱۶۸ - ۲۳۰ق).

سید عبدالعزیز طباطبایی، این مقاله را از بخش چاپ نشده طبقات الکبیر ابن سعد استخراج و تألیف نمود.^{۷۵}

۲. مقتل ابی عبد الله الحسين(ع)، نوشته احمد بن اسحاق یعقوبی معروف به ابن واضح (- ۲۸۴ یا ۲۹۲ یا ۲۹۴ ق).

اثر مهم تاریخی نویسنده تاریخ یعقوبی است. این اثر متأخر از مقتل ابی مخنف است و نویسنده دارای گرایش‌های شیعی بوده است.^{۷۶} غیر از الذریعه، دیگران^{۷۷} بادی از کتاب مقتل ابی عبدالله حسین(ع) نکرده‌اند. گزارش الذریعه این‌گونه است:

مقتل ابی عبدالله الحسين(ع) را سید مجتبی حسن کامون پوری تحقیق کرد و در هند، ۱۳۷۰ ق به چاپ رسید.^{۷۸} گویا کامون پوری (یا کانپوری) آن را به اردو ترجمه و منتشر کرده است.^{۷۹}

به نظر می‌رسد آقای کامون پوری گزارش‌های یعقوبی را از تاریخ یعقوبی گردآوری و تألیف کرده است.

۳. استشهاد الحسين، محمد بن جریر طبری (- ۳۱۰ق).

آقای السید الجمیلی گزارش طبری را از کتاب تاریخ الأمم و الملوک گردآوری کرده و با تصحیحات جدید با عنوان مزبور به چاپ رسانده است.^{۸۰} در ضمیمه، کتاب رأس الحسين ابن تیمیه را نیز آورده است.

جمیلی در مقدمه می‌نویسد: مورخان در هیچ مسئله تاریخی به اندازه مقتل حسین بن علی (ع) اختلاف ندارند. ابهامات و دروغ‌های فراوان در گزارش این حادثه رخنه کرده است. به همین دلیل، انتشار اخبار اولیه در این‌باره ضروری است.

این کتاب مطابق با مقتل ابی مخنف استخراج شده از تاریخ طبری است.

ابن تیمیه در پاسخ به پرسشی درباره محلی در قاهره و عسقلان که به عنوان رأس الحسين، محل زیارت است، این رساله را نوشته است و این اخبار را دروغ می‌داند.

گفتنی است کتابی با عنوان قیام سید الشهداء حسین بن علی(ع) و خونخواهی مختار به کوشش محمد سرور مولائی چاپ شد^{۸۱} که گزارش‌های مربوط به امام را از تاریخ طبری که

توسط ابوعلی محمد بلعمی در نیمه دوم سده چهارم قمری به فارسی بازگردانده شده، استخراج، بازنویسی و تألیف کرده است.

۴. *مقتل الحسین (ع) و قیام المختار*، نوشته ابن اعثم کوفی (۳۱۴ق/ ۹۲۶م) است که در انتشارات دار انوار الهدی از کتاب معروف *الفتوح* استخراج و بازنویسی و منتشر شده است.^{۸۲}

محمد بن احمد مستوفی هروی نیز بخش مربوط به امام حسین (ع) را زیر عنوان *قیام امام حسین (ع)* به فارسی ترجمه کرد. این ترجمه به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد منتشر شد.^{۸۳}

۵. *امام حسین در عقد الفرید*، نوشته احمد بن محمد معروف به ابن عبدربه (۲۴۶ - ۳۲۸ق). احمد امین و احمد الزین و ابراهیم ایاری به استخراج و تألیف این کتاب پرداختند که در قاهره، ۱۹۴۴ میلادی چاپ شد.

۶. *عز ذکر مقتل الحسین بن علی بن ابیطالب (ع) و من قتل معه من اهل بینه و شیعتہ*، نوشته علی بن حسین مسعودی (۳۴۵ق) ابو القاسم پاینده بخش مربوط به حسین بن علی (ع) را از کتاب *مروج الذهب و معادن الجواهر* برگرفته و به فارسی برگردانده است.^{۸۴}

۷. *مقتل الحسین (ع)*، نوشته علی بن حسین معروف به ابوالفرج اصفهانی (۳۶۲ق). بخشی از کتاب *مقاتل الطالبیین* است که توسط سید مصطفی مرتضی قزوینی استخراج و تألیف شده است.

ابوالفرج آن را در شرح احوال و مصیبت‌ها و مرگ فرزندان ابوطالب نوشته که از آغاز ظهور اسلام تا سده چهارم قمری در جنگ‌ها و قیام‌ها جان باخته‌اند. این اثر منبع بسیاری از پژوهش‌های بعدی است.

مقاتل الطالبیین چاپ‌های متعدد به ویژه در عراق و ایران دارد. سید احمد صقر آن را تحقیق و در قاهره، ۱۳۶۸ قمری منتشر کرد.

۸. *ترجمة ریحانة رسول الله الإمام الحسین (ع)*، نوشته علی بن حسن بن هبة الله شافعی معروف به ابن عساکر (۴۴۹ - ۵۷۱ق).

به کوشش محمد باقر محمودی گزارش‌های مربوط به امام حسین (ع) و کربلا از تاریخ مدینه دمشق گردآوری و همراه با پانوشته‌های نقدی و توضیحی ارائه شده است.^{۸۵}

آقای نجفقلی حبیبی کتاب دیگری با مشخصات ذیل معرفی کرده است که در برخی ویژگی‌ها با اثر مزبور همانندی دارد:^{۸۶}

ترجمة الإمام الحسین (ع) من تاریخ مدینه دمشق، تحقیق محمد باقر محمودی، بیروت، محمودی، ۱۳۹۸ ق، ۳۳۹ ص.

در پایان گفتنی است آنچه مسلم است پاره‌ای ابهامات و حتی تحریفات در منابع عاشورایی رخنه کرده است. بر پژوهشگران مسلمان فرض است که با جستجوی وسیع‌تر و گسترده‌تر به زلال سازی این چشمه‌سار پاک بپردازند. برای عنایت به عمق مشکلات در این زمینه به این داوری توجه شود:

اولین گزارشگر قیام حسینی شیعیانی همچون ابو مخنف (۱۵۷ق) بوده‌اند. ولی متأسفانه به علت از بین رفتن بیشتر منابع آنان، باید مورخان اهل سنت را نخستین ثبت کنندگان عاشورا دانست. بدیهی است این مورخان با توجه به دیدگاه مذهبی و فردی خویش و نیز با توجه به شرایط زمانی، یعنی دوران حکومت اموی و عباسی و گرایش خاص آنان به تحریف و پنهان سازی آنچه با منافع سیاسی ایشان ناسازگار است، تحریفاتی را در آن حادثه وارد کرده‌اند. از منابعی مانند تاریخ طبری، تاریخ الخلفاء سیوطی، نه‌ایة الإرب نویری، عقد الفرید ابن عبدربه و العبر این خلدون گزارش‌ها و نکات مبهمی عرضه کرده‌اند.^{۸۷}

برای جلوگیری از تحریف در عاشورانگاری لزوماً باید متنی کامل و متقن ارائه کرد. به عبارت دیگر باید سرچشمه را زلال نمود. در تعلیقه بر لؤلؤ و مرجان، سی کتاب تاریخی قابل اتکا برای پژوهشگران عاشورا برشمرده و توصیه شده مشترکات آنها گرفته شود.^{۸۸} همه اینها مستلزم نسخه‌شناسی منابع حسینی در سده‌های اول تا ششم و پس از آن ارزیابی مقایسه‌ای منابع است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. عبدالحسین زرین کوب، تاریخ در ترازو، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۲، ص ۱۲۲.
 ۲. همان، ص ۱۲۳.
 ۳. به مقاله زیر نک:
- Rudolph H. Weingartner, «Historical Explanation», *The Encyclopedia of Philosophy*.
۴. نک: میرزا حسین نوری، چشم اندازی به تحریفات عاشورا (لؤلؤ و مرجان)، به کوشش مصطفی درایتی، قم، انتشارات استاد احمد مطهری، ۱۳۷۹، ص ۲۷-۲۸، مقدمه
 ۵. مشخصات چاپی: قم، مجمع احیاء الثقافة الاسلامیة، ۱۴۱۵ ق.
 ۶. محمد صادق کرباسی، دائرة المعارف الحسینیة: معجم المصنفات الحسینیة، لندن، المرکز الحسینی للدراسات، ۱۹۹۹، ج ۱، ص ۱۳.
 ۷. علی بن موسی بن طاووس، الملهوف علی قتل الطوف، به کوشش و مقدمه فارس تبریزیان، تهران، دارالاسوة، ۱۴۱۷ ق، ص ۳۳.
 ۸. نک: روضة الشهداء به کوشش محمد رضائی، تهران، ۱۳۴۱، مقدمه
 ۹. نک: لؤلؤ و مرجان.
 ۱۰. محمودی در عبرات المصطفین (ص ۶)، تاریخ وفات وی را ۶۴ قمری می‌داند.
 ۱۱. فهرست شیخ طوسی، ص ۸۸ آقا بزرگ تهرانی، الذریعه، قم، اسماعیلیان، بی‌تا، ج ۲۲، ص ۲۴.
 ۱۲. الرجال، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ص ۱۲۸، الذریعه، ج ۲۲، ص ۲۴.
 ۱۳. دائرة المعارف تشیع، ج ۵، ص ۲۴۹؛ فواد سزگین نیز زندگی‌نامه و آثار وی را آورده و منابع زیادی را معرفی کرده است. (التدوین تاریخی، ص ۱۲۶).
 ۱۴. فهرست، ص ۳۴۰.

۱۵. الذریعه، ج ۲۲، ص ۲۵-۲۶.
۱۶. فهرست کتب الشیعه، به کوشش سید عبدالعزیز طباطبائی، ص ۶/الذریعه، ج ۲۲، ص ۲۳.
۱۷. نک: الملهوف، مقدمه.
۱۸. فهرست، ص ۱۶.
۱۹. الملهوف، مقدمه فارس تبریزیان، ص ۳۶.
۲۰. محمد جواد صاحبی، چکیده مقالات کنگره بین المللی امام خمینی و فرهنگ عاشورا، ص ۱۱۲.
۲۱. الفهرست، ص ۱۱۱.
۲۲. تاریخ التراث العربی: التدوین التاريخی، ص ۱۰۰-۱۰۶.
۲۳. همان، ص ۱۰۵.
۲۴. عبرات المصطفین (ص ۷)، درگذشت او را ۲۰۷ یا ۲۱۱ ق می‌داند.
۲۵. الذریعه، ج ۲۲، ص ۲۸.
۲۶. الفهرست ابن ندیم، ص ۱۰۶؛ فهرست شیخ طوسی، ص (۴۸۱-۴۸۲؛ الرجال، ۴۲۷-۴۲۸).
۲۷. الذریعه، ج ۲۲، ص ۲۹.
۲۸. الفهرست، ص ۱۰۶.
۲۹. فهرست، شیخ طوسی، ص ۲۷۸.
۳۰. فهرست، ص ۳۹۸، ذهبی، سیر اعلام النبلاء، بیروت، مؤسسة الرساله، ج ۱۳، ص ۴۰۳.
۳۱. الفهرست، به کوشش رضا تجدد، تهران، دانشگاه تهران، ص ۳۷۹؛ الذریعه، ج ۲۲، ص ۳۲.
۳۲. آقا بزرگ تهرانی، مصفی المقال فی مصنفی علم الرجال، تهران، ۱۹۵۸م.
۳۳. الفهرست، ص ۱۲۱.
۳۴. کتابشناسی عاشورا، ص ۷.
۳۵. حاجی خلیفه، کشف الظنون، بیروت، دار الکتب العلمیه، ج ۲، ص ۱۷۹۴.
۳۶. کتابشناسی عاشورا، ص ۷.
۳۷. عمر رضا کحاله، معجم المؤلفین، بیروت، دار إحياء التراث العربی، بی تا، ج ۷، ص ۲۸۲.
۳۸. فهرست، ص ۴۴۳؛ الذریعه، ج ۲۲، ص ۲۸.
۳۹. الملهوف، ص ۳۷، مقدمه.
۴۰. الذریعه، ج ۲۲، ص ۲۶.
۴۱. همان، ص ۲۱-۲۲.
۴۲. همان، ص ۳۲.
۴۳. فهرست، ص ۲۲۵؛ الذریعه، ج ۲۲، ص ۲۵.
۴۴. فهرست، ص ۴۵۱؛ الذریعه، ج ۲۲، ص ۲۷.
۴۵. فهرست، ص ۴۰۸-۴۰۹.
۴۶. الذریعه، ج ۲۲، ص ۲۷؛ الرجال، ص ۳۴۸-۳۴۹.
۴۷. فهرست اسما علماء الشیعه و مصنفیهم، به کوشش عبدالعزیز طباطبائی، بیروت، دارالاضواء، ۱۹۸۶ م، ص ۱۸۰-۱۸۱.
۴۸. الذریعه، ج ۲۲، ص ۲۲.
۴۹. الملهوف، ص ۴۰-۴۱، مقدمه.
۵۰. ابن اثیر را اخبار مقتل الحسین(ع) و مصرع الحسین(ع) نیز نامیده‌اند.
۵۱. نک: ایومخفف، مقتل الحسین، مقدمه حسن غفاری؛ تاریخ التراث العربی: التدوین التاريخی، ص ۱۲۷. سزگین از قول ولهاوزن می‌نویسد که وی ابی مخنف را به خوارج متمایل می‌داند (ص ۱۲۸)؛ برای دیدگاه‌های دیگر درباره ابی مخنف نک: رسول جعفریان، منابع تاریخ اسلام، ص ۱۱۰-۱۱۱؛ دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۶.
۵۲. محمد جواد صاحبی، چکیده مقالات کنگره بین المللی امام خمینی و فرهنگ عاشورا، تهران، ۱۹۹۵م، ص ۱۱۳.

۵۳. ابومخنف، مقتل الحسين، حسن غفاری، قم، علمیه، ۱۳۹۸ق، ص او، مقدمه.
۵۴. نک: منابع تاریخ اسلام، ص ۱۱۲.
۵۵. اصغر قاندان، چکیده مقالات کنگره بین المللی امام خمینی و فرهنگ عاشورا، ص ۱۳۷.
۵۶. الذریعه، ج ۲۲، ص ۲۶.
۵۷. اللهوف، مقدمه حسون، ص ۳۳.
۵۸. نک: فواد سزگین، تاریخ التراث العربی، التدوین التاريخی، ص ۱۲۸.
۵۹. مجله تراث، سال اول، شماره ۲، ص ۱۲۷.
۶۰. سه مقتل گویا در حماسه عاشورا، قم، دفتر نشر نوید اسلام، ۱۳۷۹.
۶۱. مشخصات کتابشناختی: چاپ اول، بیروت و قاهره، دارالکتاب لبنان و مصری، ۱۹۷۷م.
۶۲. به مسطی که دارای پنج مصرع و حرف روی در آن به گونه خاصی باشد می گویند.
۶۳. این کتاب با این مشخصات منتشر شده است: کویت، دارالاوراد للنشر و التوزیع، ۱۹۹۲ م
۶۴. مشخصات کتابشناختی: قم، مطبعه الخيام، ۱۴۰۳ ق.
۶۵. مشخصات کتابشناختی: قم، انوار الهدی، ۱۴۱۸ ق.
۶۶. مشخصات کتابشناختی: تطوان، مطبعة کردیمادیس، ۱۹۷۲م. به تصحیح عبدالسلام الیهراس و سعید احمد اعراب.
۶۷. نک: درر السمط، مقدمه.
۶۸. نک: اللهوف، ص ۶۷، مقدمه حسون
۶۹. همان ص ۸۶-۸۷.
۷۰. میرزا حسین نوری، چشم اندازی بر تحریفات عاشورا (لؤلؤ و مرجان)، به کوشش مصطفی درایتی، قم، ۱۴۲۰ق، ص ۲۳۱-۲۳۲.
۷۱. برای مشخصات چاپها نک: کتابشناختی امام حسین (ع)، ص ۲۰-۲۱؛ اللهوف، ص ۶۸-۶۹ مقدمه حسون.
۷۲. همان منابع.
۷۳. کتابشناسی عاشورا، ص ۳۶۴.
۷۴. دایرة المعارف اسلام.
۷۵. این تألیف در مجله تراث، ۱۴۰۸ ق، ص ۱۱۹-۲۰۵ چاپ شد.
۷۶. صادق سجادی و هادی عالم زاده، تاریخ نگاری در اسلام، تهران، سمت، ۱۳۷۵، ص ۱۱۸.
۷۷. مانند عمر رضا کحاله در معجم المؤلفین (ج ۱)، ص ۱۶۱ به هنگام فهرست کردن آثار یعقوبی، نامی از این اثر نمی برد.
۷۸. الذریعه، ج ۲۲، ص ۲۳.
۷۹. کتابشناسی عاشورا، ص ۳۷۹.
۸۰. مشخصات کتابشناختی: چاپ اول، بیروت، دارالکتاب العربی، ۱۹۸۵م.
۸۱. مشخصات کتابشناختی: تهران، بنیاد فرهنگی ایران، ۱۳۵۹.
۸۲. مشخصات کتابشناختی: قم، انتشارات انوار الهدی، ۱۴۲۱ ق.
۸۳. مشخصات کتابشناختی: چاپ اول، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۰۴ ص.
۸۴. این اثر با این مشخصات چاپ شده است: قم، دارالهیجره، ۱۳۶۲، چاپ دوم، تهران، نگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۰.
۸۵. مشخصات کتابشناختی: قم، مجمع احیاء الثقافة الاسلامیة، ۱۴۱۴ ق، ۷۰۴ ص.
۸۶. کتابشناسی امام حسین (ع)، چاپ اول، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۴، ص ۲۲.
۸۷. چکیده مقالات کنگره عاشورا و امام خمینی، اصغر قاندان، ص ۱۳۷.
۸۸. میرزا حسین نوری، چشم اندازی بر تحریفات عاشورا: لؤلؤ و مرجان، ص ۲۵۴-۲۵۵.



پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی